

Lezing gehouden op 08-02-2016

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE DOESBURGSE COMMANDERIJ IN HET LICHT VAN DE SCHRIFTELIJKE BRONNEN

Dames en heren,

Toen Peter van den Brandhof mij uitnodigde om in uw gezelschap iets te vertellen over de Doesburgse commanderij, leek mij zo'n voordracht een geschikte gelegenheid om een tussenbalans op te maken van mijn onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de commanderij. Sinds april 2015 heb ik, voor zover andere projecten daar tijd voor overlieten, archiefonderzoek gedaan om bouwhistorische gegevens te verzamelen over de commanderij toen het gebouw dienst deed als weeshuis; dit als voortzetting van een onderzoek van vier jaar geleden op grond van de vijftiende-eeuwse rekeningen en huisraadinventarissen van de commanderij. Tijdens een lezing heb ik destijds een en ander verteld over het ontstaan van de commanderij en een overzicht gegeven van haar behuizing en inrichting in de vijftiende eeuw.

Ook andere onderzoekers hebben zich bezig gehouden met de bouwgeschiedenis van de commanderij. Zo verrichtte Peter Boer een bouwhistorisch vooronderzoek in 2007, nog voor de restauratie. Onze gemeentelijke bouwhistoricus Jeroen Krijnen volgt de restauratie van de commanderij op de voet. Inmiddels hebben oude kadasterkaarten, bouwtekeningen en waarnemingen aan het gebouw zelf belangwekkende gegevens opgeleverd omtrent de bouwgeschiedenis van de commanderij. Bovendien dragen de archeologische bevindingen van Rudy Oorlog en het team Archeologie van de gemeente Zutphen bij tot een beter begrip van de bouwhistorie.

Mijn onderzoek van de schriftelijke bronnen is bedoeld als een aanvulling op dit alles. Overigens sprak ik niet voor niets van een tussenbalans. Het speurwerk is nog lang niet klaar. De gegevens die ik vanavond aan u wil presenteren, komen uit de resolutieboeken van het Doesburgse stadsbestuur over de periode 1660 -1802 (zie afbeeldingen 1 en 2), de rekeningen van de rentmeesters van het weeshuis over de jaren 1656 - 1703 (zie afbeeldingen 3 en 4) en de daarbij behorende bijlagen over de jaren 1668 - 1682 (zie afbeeldingen 5 en 6).

Bouwhistorische gegevens uit de vijftiende eeuw

Voordat we beginnen aan de nieuwe oogst uit zeventiende-eeuwse en latere bronnen, geef ik een samenvatting van wat de vijftiende -eeuwse rekeningen en huisraadinventarissen van de Doesburgse commanderij van de Duitse orde hebben opgeleverd.

Het ruime terrein waarop de commanderij staat, heet in die rekeningen een hof, hier in de betekenis van een groot stadsperceel met een statig stenen huis, dat vaak op enige afstand van de straat lag; zie afbeelding 7. In een rekening van 1474/5 staat een kostenpost voor de bouw van een nieuwe muur vooraan de hof. Wat was destijds de voorzijde? Lag die aan de Kerkstraat of aan de Herenstraat? Straks hoop ik die kwestie op te lossen met schriftelijke bewijsstukken uit later tijd. Wel wijs ik er nu al op dat vragen over de vijftiende-eeuwse situatie soms beantwoord kunnen worden dankzij veel latere bronnen.

Het hoofdgebouw heet in de vijftiende-eeuwse rekeningen *zaedelen*, d.w.z. een zaalhuis.

Hiermee wordt een huis bedoeld dat zich onderscheidt door een grote zaal. De datering van het zaalhuis van de commanderij is tot nu toe onzeker, waarschijnlijk ergens in de veertiende eeuw. Het zaalhuis was gedekt met leien.

Echter sinds 1443/4 is er ook sprake van dakpannen. Wellicht werden die gebruikt voor de nog steeds bestaande noordelijke aanbouw. Dankzij Peter Boer weten we dat dit gebouw twee bouwfases kende; eerst een veertiende-eeuws pand zonder verdieping met een licht dak, vervolgens is het pand verhoogd met een verdieping en voorzien van een zwaarder dak met het oog op een dakbedekking van dakpannen. De twee bouwfases zijn zichtbaar in de muur van de noordelijke topgevel, waarin de contouren van de oorspronkelijke trapgevel zich aftekenen onder de latere trapgevel; zie afbeelding 8. In een oorkonde van 1416 staat de vroegste fase beschreven als een kamer gebouwd als aanbouw tegen het zaalhuis. In dat stuk wordt al wel rekening gehouden met de mogelijkheid dat de Duitse heren hun kamer *optymmerden* (verhoogden) *of mit anderen dake deckeden*; zie afbeelding 9. Dat zal dan gebeurd zijn in de periode tussen 1416 en 1443. In het nieuwe dak blijken materialen van het oude dak verwerkt te zijn. Een dendrochronologisch onderzoek zou een nauwkeuriger datering van beide bouwfases op kunnen leveren en bovendien een terminus ante quem van het zaalhuis.

In de grote zaal stond een buffet voor duurder eet- en drinkgerei, zoals zilveren lepels, tinnen wijn- en bierkannen, borden en schotels. Dit pleit ervoor dat de zaal onder meer als eetruimte heeft gediend. Een apart eetvertrek wordt dan ook nergens genoemd. Elders in het zaalhuis bevonden zich blijkens de vijftiende-eeuwse rekeningen en huisraadinventarissen de commandeurskamer, een ziekenverblijf en een bibliotheek met een overigens schamel boekenbezit.

Te oordelen naar de elf tot twaalf bedden inclusief beddengoed zullen er in het hoofdgebouw slaapvertrekken zijn geweest. Al die verschillende kamers en vertrekken wijzen erop dat het zaalhuis een verdieping heeft

gehad. Dus zal de traptoren er niet alleen voor de sier en de adellijke uitstraling hebben gestaan; zie afbeelding 10.

Bij de commanderij hoorde een voorraadkelder. Daarin werden ondermeer opgeslagen tonnen en kuipen ingezouten vlees, zijden spek, kazen, zoute boter, stokvis en andere gedroogde vis en een tot twee tonnen gezouten haring. Ten tijde van mijn eerste lezing was onbekend waar die kelder zich bevond. Inmiddels is de kelder gevonden. Op 12 januari 2015 stelde Jeroen Krijnen onder het zaalhuis de aanwezigheid vast van een middeleeuwse kelder, die daar gezien het metselwerk en baksteenformaat van ouds gezeten moet hebben. Bij deze kelder zou men een buiteningang verwachten gezien de omvang en hoeveelheid van wat er allemaal in- en uitsjouwd moest worden. Als plek voor de veronderstelde buiteningang komt in aanmerking de huidige stortkoker even ten oosten van de traptoren; zie afbeelding 11.¹ Inderdaad wijst het metselwerk ter weerszijden van de stortkoker erop dat de doorgang tot het oorspronkelijke muurwerk van de commanderij behoort en geen latere doorbraak is. Wel zijn aan de bovenzijde braaksporen te zien.² Kennelijk heeft men de bovenafsluiting van de doorgang, waarschijnlijk een boog, gesloopt om de doorgang hoger te maken in verband met de verhoging van het aangrenzende loopvlak (80 cm of meer). In de geraadpleegde zeventiende- en achttiende-eeuwse bronnen komt de kelder nergens voor. Dit wil niet zeggen dat de kelder toen buiten gebruik was. De huishoudelijke kant van het weeshuis, zoals het opslaan van levensmiddelen in de kelder, vond geen neerslag in de rentmeestersrekeningen. Voor de kost en het verdere onderhoud van de weeskinderen ontving de weesvader uit handen van de rentmeester jaarlijks een vast bedrag per kind. Hoe de weesvader zijn budget besteedde, staat niet in de rentmeestersrekeningen.

Wel vindt men in deze rekeningen posten over verbouwingen en onderhoud van het gebouw, maar kennelijk waren die niet nodig in de kelder.

De keuken voor de bereiding van de dagelijkse maaltijden zal in het hoofdgebouw gevestigd zijn geweest, niet al te ver van de zaal en bij een schoorsteen voor de kookplaats.

¹zie N. EELTINK, B. FERMIN, M. GROOTHEDDE EN E. ROMPELMAN, *De Commanderij (2), historie en archeologie van een huis van de Duitse Orde, Kerkstraat 11 te Doesburg*, Doesburg 2016 (Doesburgse Archeologische Publicaties 15), p.18-19.

²waarneming door de auteur na de lezing; waarschijnlijk heeft Jeroen Krijnen dat ook al gezien.

Straks zullen we nagaan of de zeventiende- en achttiende-eeuwse bronnen meer informatie bevatten over de zogeheten Kleine Keuken. Daarnaast was er een keuken voor de verwerking en conservering van vlees, de Grote Keuken. Sinds het midden van de vijftiende eeuw liet de commanderij jaarlijks vier tot acht zelf vetgemeste varkens slachten. Waar de slagerskeuken met pekelbakken zich bevond, was uit de vijftiende-eeuwse rekeningen niet op te maken. Te denken viel aan de kelder, waar immers het ingezouten vlees werd opgeslagen. Inmiddels is de kelder tijdens de restauratie archeologisch onderzocht.¹ In het rapport hierover staat dat de kelder heeft doorgelopen tot aan de oostgevel van het zaalhuis, doch krijgt het oostelijk deel van de kelder verder geen aandacht. Juist hier was een geschikte plek voor een slagerskeuken en wellicht bevond de Grote Keuken zich in dit keldergedeelte. Tussen de oostelijke en westelijke kelderruimte staat een scheidsmuur met doorgang. Of hier van begin af aan een inpandige kelderingang heeft gelegen, is de vraag.

Behalve varkens hield de commanderij twee tot drie melkkoeien en wat jongvee.

's Winters stond het vee op stal in het voederhuis, waar zich vermoedelijk ook het varkenshok bevond. Het voederhuis was gedekt met leem en stro. Aanvankelijk lokaliseerde ik het voederhuis aan de overkant van de Herenstraat, maar uit latere schriftelijke bronnen blijkt dat onjuist te zijn. Zo straks hoop ik aan te tonen waar dan wel. Verder stond op de hof van de commanderij een kapel aan de Kerkstraat; zie afbeelding 12.

Wanneer de kapel gebouwd is, weten we niet. De afbraak van de inmiddels buiten gebruik geraakte kapel vond plaats in 1573 of kort erna. Uit de vijftiende-eeuwse rekeningen valt op te maken dat het een meerschepig gebouw was met zuilen of pijlers. De dakbedekking bestond uit leien. In de kapel stond één altaar. Van de bijbehorende begraafplaats zijn 60 jaar geleden twee skeletten gevonden; zie afbeelding 13. Vorig jaar zijn er nog enkele ontdekt, opgegraven en uitvoerig onderzocht; zie afbeelding 14.²

In de overgeleverde vijftiende-eeuwse rekeningen wordt de begraafplaats niet vermeld. Er zijn wel oorkonden uit die tijd die de begraafplaats als belending noemen.

Voorts noem ik drie gebouwtjes waarvan we weten dat ze in de vijftiende eeuw op de hof gestaan hebben. Dat zijn het brouwhuis voor het brouwen van bier voor eigen gebruik, het bakhuis voor het bakken van grof brood uit een mengsel en het houthuis voor de opslag van brandstof, zoals brandhout, houtspanen en takkenbossen, en misschien ook turf en steenkool.

Waar de drie gebouwtjes precies gestaan hebben, blijkt niet uit de geraadpleegde schriftelijke bronnen. Mogelijk bevinden zich nog resten van de broodbakoven en van de stookplaats voor de brouwketel in de grond.

Ook beschikte de commanderij over een graanzolder waar brood- en brouwgraan en misschien mout waren opgeslagen. Het ligt voor de hand dat het de zolder van het zaalhuis was, maar een schriftelijk bewijs dienaangaande uit de vijftiende eeuw ontbreekt.

Zo was ongeveer de stand van zaken toen ik begon met het doorspitten van de archivalia uit de periode dat er een weeshuis was gevestigd in de commanderij. Overigens zijn er ook uit de vroegere periode meer bouwhistorische gegevens te vinden, bijvoorbeeld in oorkonden, maar die laat ik vanavond terzijde gezien de beperkte spreektijd. Vaak gaan ze over lastig te lokaliseren perceelsgrenzen. In de toekomst verdienen ze zeker aandacht.

¹zie ook N. EELTINK, B. FERMIN, M. GROOTHEDDE en E. ROMPELMAN, *De Commanderij (2), historie en archeologie van een huis van de Duitse Orde, Kerkstraat 11 te Doesburg*, Doesburg 2016 (Doesburgse Archeologische Publicaties 15), p.18-19.

²BIDEM, p.19 e.v.

Bouwhistorische gegevens uit de tijd dat er een weeshuis was gevestigd in de commanderij

Op 29 oktober 1657 kocht het Doesburgse stadsbestuur voor 3000 gulden de commanderij met het bijbehorende erf van de Duitse orde om er een weeshuis in te stichten. De overdracht vond kort na 13 juli 1660 plaats, nadat de koopsom volledig was betaald.

Zoals nu de vestiging van het Lalique-museum gepaard gaat met kostbare bouwwerkzaamheden, vereiste de intrek van de wezen in 1660 de nodige uitgaven om het gebouw voor hen geschikt te maken. Het is aardig om te zien dat men ook toen al een bouwsubsidie in de wacht wist te slepen; zie afbeelding 15. In 1658, dus ruim vóór de overdracht, kenden de gedeputeerden van het Kwartier van Zutphen een subsidie van 500 gulden toe. Men heeft wel lang moeten wachten op de uitbetaling. De rentmeester van het weeshuis reisde herhaaldelijk naar Zutphen om het geld los te krijgen. Pas zo'n zeven jaar na de toekenning werd het subsidie uitgekeerd; zie afbeelding 16.

We beginnen onze speurtocht naar bouwhistorische gegevens uit de zeventiende en achttiende eeuw met wat zij ons te vertellen hebben over het hoofdgebouw. De benaming "zaal" voor het grootste vertrek bleef ten tijde van het weeshuis in zwang. Daarnaast is er sinds de intrede van andersoortige gebruikers sprake van concert- en sociëteitskamer of gewoon kamer.

De zaal had een stenen vloer van estriken. Overigens zal ook elders op de begane grond een estrikenvloer gelegen hebben. Daaraan liet de rentmeester van het weeshuis met grote regelmaat herstelwerkzaamheden verrichten. In de rekeningposten staan aankopen van heel- en halfbakken estriken, alsook van rode estriken. Over het algemeen ging het om kleine hoeveelheden.

Een uitzondering vormt een partij van 560 estriken (27 m²)¹. De stenen vloer in de zaal werd in 1778 of kort erna vervangen door een houten vloer. Deze ingreep en verscheidene andere geschieden door het Doesburgse muziekcollege, dat toen nog niet zolang bestond en van het stadsbestuur de zaal mocht gebruiken. Blijkens een factuur van een glasmaker uit 1676 had de zaal vijf ramen. Aan de westzijde van de zaal bevond zich de haard die tijdens archeologisch onderzoek aan het licht is gekomen; zie afbeelding 17.²

In het archeologische rapport wordt melding gemaakt van de ontdekking van een console of voetstuk naast de haard; zie afbeelding 18.

Omdat het onwaarschijnlijk is dat op deze plek een steunbalk van het zaalhuis zou hebben gestaan, rees het idee dat er een balk van een houtconstructie rond de haard op zou hebben gerust.

De schriftelijke bronnen bevestigen dat. In 1664 werkte een timmermansknecht vier dagen aan de schoorsteenmantel. Hij gebruikte balkhout en hout voor de omlijsting. Voor deze haard schafte het weeshuis in 1671 een ijzeren haardplaat aan van zo'n 70 kg. Tien jaar later volgde de aanschaf van een ijzeren plaat uit een nagelaten boedel om bij de haard te gebruiken, vermoedelijk als metalen ondergrond vóór de haard.

Oostwaarts sloot op de zaal een klein kamertje aan, dan volgde de keuken en daaraan grensde nog een vertrek. Wellicht is het kleine kamertje te identificeren met de opkamer waar in 1676 ruiten werden gestopt en tevens met het badkamertje (stoofken) waar in hetzelfde jaar de timmerman werkte aan een houten vloer op balken. Misschien is het andere vertrek te identificeren met de voormalige commandeurskamer. Bovendien zal in dit gedeelte van het hoofdgebouw een gang aanwezig zijn geweest die de keuken met de zaal verbond en waarop het kamertje en het andere vertrek uitkwamen. De gang was van buiten toegankelijk via twee deuren aan beide zijden van het gebouw. Blijkens een factuur uit 1678 zat in de gang een deur met een bovenlicht.

Via de keuken leidde een trap naar boven, waar minstens drie en waarschijnlijk meer vertrekken waren. Zo was er een kamertje waar de weesmoeder en de weesmeisjes sliepen. Dit slaapkamertje had een houten vloer en een raam.

In de keuken lag een vloer van rode estriken. De betegelde keukenvloer was ongeveer 24 m² groot¹.

¹zie voor het veronderstelde tegelformaat N. EELTINK, B. FERMIN, M. GROOTHEDDE en E. ROMPELMAN, *De Commanderie (2), historie en archeologie van een huis van de Duitse Orde, Kerkstraat 11 te Doesburg*, Doesburg 2016 (Doesburgse Archeologische Publicaties 15), p.14.
²BIDEM, p.15-18.

In 1664 maakte een timmermansknecht er een aanrecht. In 1680 werd een ijzeren plaat gekocht, die voor de haard in de keuken kwam te liggen. De weesvader zou hieraan mee betalen, maar deed dat uiteindelijk niet, zo merkte de rentmeester in zijn jaarrekening op. Verder blijkt uit rekeningposten dat de keuken een raam had. Nu wordt het tijd om de ramen op de benedenverdieping nader te situeren en te tellen.

De ramen van het badkamertje en de keuken zullen aan de zuidzijde van het gebouw gelegen hebben, want aan de noordzijde werd het licht geblokkeerd door een aanbouw, zoals we aanstonds zullen zien. Het badkamertje, dat grensde aan de grote zaal, moet dus aan de Kerkstraatzijde gelegen hebben.

Keuken en badkamertje hadden elk één raam en we tellen langs de zuidgevel vijf ramen, althans de bouwsporen ervan, zodat er drie overblijven voor de grote zaal.

Hiermee is de lengte van de grote zaal bepaald met de afstand van drie ramen. Dan stond de oostelijke muur van de zaal wellicht bovenop de westelijke kelder muur.

We zagen al in een factuur van de glasmaker dat de zaal vijf ramen kende, zodat er twee aan de noordzijde gezocht moeten worden. Een eventueel derde noordelijk raam kan bij de plaatsing van de traptoren zijn verdwenen.

Hoe de plattegrond van het oostelijk gedeelte van het hoofdgebouw er precies heeft uitgezien, is moeilijk te zeggen. Alles viel uiteindelijk ten offer aan de verbetering en vergroting van de concertzaal. In 1778 is er niet alleen sprake van de nieuwe houten vloer, maar ook van het dichtmetselen van een overtollig raam of schep-licht (bovenlicht) en het plaatsen van een nieuwe deur met een raam i.p.v. het bestaande defecte al te smalle raampje. In 1783 krijgt het muziekcollege toestemming om de zaal te vergroten en een nieuwe deur in de keuken te zetten.

Mogelijk zijn toen het kleine kamertje en het andere vertrek gesneuveld en moest de keuken

met een deur afgescheiden worden van de concertzaal.

In het hoofdgebouw beschikte het weeshuis over een grote korenzolder. Eén schriftelijke bron spreekt zelfs van zolders; kennelijk was de zolderruimte onderverdeeld. Er lag rogge, haver, gerst en boekweit opgeslagen, merendeels afkomstig van de pachtboerderijen van het weeshuis. Het opgeslagen graan was bestemd deels voor eigen gebruik door de weesvader, die daar wel voor moest betalen, en deels voor de verkoop aan anderen. Een enkele keer liep het gebruik van de zolderruimte uit de hand.

¹ook hier geldt weer de veronderstelde tegelmaat van 22,5 X 22,5 cm.

In 1716 verhuurde de weesvader eigenmachtig de weeshuiszolders aan lieden die er hun koren opsloegen en liet hij toe dat vreemden er hun natte linnen te drogen hingen. Het stadsbestuur maakte daar kordaat een einde aan. Op de zolder stond een hijswiel; zie afbeelding 19. De smid leverde de gaffelvormige ijzers voor op het hijswiel en de touwslager leverde het touw rond het wiel. Waarschijnlijk bevond zich geen hijsopening in de inmiddels verdwenen oostelijke topgevel, omdat daar het schoorsteenkanaal van de keuken in de weg zat. Aan de noordzijde belemmerde een aanbouw het buitenlangs optakelen, terwijl een hijsinrichting aan de zuidzijde naar mijn idee onpraktisch was, omdat zoals aanstonds zal blijken, de wagens komend vanaf de Herenstraat dan helemaal moesten omrijden naar de toenmalige achterkant van het gebouw. Derhalve zal het hijsen niet buitenlangs, maar binnenlangs hebben plaatsgevonden via luiken in de vloer van de eerste verdieping en in de zoldervloer.

De aanwezigheid van ramen op de zolder blijkt uit een factuur van de glazenmaker, die daar ruiten had gestopt. Bovendien lezen we in een bestek van 1704 dat er twee zolderramen aan de zijde van de Hogestraat waren, twee in de inmiddels verdwenen oostelijke topgevel en vier aan de zijde van de Kerkstraat. Het grote aantal zolderramen geeft te denken. Zo te zien zou de eerste verdieping direct onder de schuinte van het dak gelegen kunnen hebben en daar bovenop de korenzolder.¹ Dat impliceert wel een extra hoog dak zoals bij het raadhuis en het wijnhuis.

Bovendien zullen de zijmuren oftewel de borstweringen dan voldoende hoog moeten zijn geweest voor de doorgang vanuit de traptoren.

Het zaalhuis was gedekt met leien. Dat geldt ook voor de traptoren. Het dak aan de kant van de Kerkstraat had een goot van hout en metaal, vermoedelijk lood. Met grote regelmaat beklom de leidekker het dak om er herstelwerkzaamheden uit te voeren. Ook de schoorsteenveger waagde zich een enkele keer op het dak om de twee schoorstenen te vegen. In 1672 liep het dak oorlogsschade op tijdens de belegering van Doesburg door Lodewijk XIV. Reeds op de dag van de overgave begon de timmerman met het herstel van het kapotgeschoten dak.

Hij bracht twee nieuwe daksporen aan. Drie dagen later herstelde de leidekker de beschadigde dakbedekking. In 1704 ondergaat het dak een grote verbouwing. Het werk wordt, na bekendmaking door de stadsomroeper, openbaar aanbesteed en gegund tegen de prijs van 121 gulden.

De hoofdaannemer en zijn onderaannemers voerden de opdracht uit volgens een van tevoren gemaakt bestek. Opmerkelijk is dat de leien aan de noordzijde van het dak werden vervangen door pannen.

Daarvoor waren 1688 dakpannen en 50 vorstpannen nodig. Over de reden van de vervanging van leien voor dakpannen horen we niets. Ging het soms om een betere doorluchting en verlichting van de korenzolder? De traptoren en de zuidzijde van het dak behielden hun leistenen dakbedekking. Het bestek van 1704 bevat ook nog een post over een loden dakgoot die moest worden voorzien van een houten bak ter lengte van ongeveer 7,70 m. De goot hoorde bij een afdak met dakraam en grensde aan een buurpand. Vermoedelijk hebben we hier te maken met de westelijke aanbouw tegen het zaalhuis, die tegenwoordig nog opvalt door een kleine inspringing; zie afbeelding 20.

De bespreking van het hoofdgebouw wil ik eindigen met een aardigheidje over noordelijke uitbouw, die zoals we reeds gezien hebben, gedekt was met pannen. De metselaar placht het pannendak te onderhouden. Zo werkten een metselaarsknecht en een opperman in 1682 bijna een week op het dak. Ze legden 150 gewone dakpannen en 50 vorstpannen. Hierbij verbruikten ze voor 2 stuiver varkenshaar. We zien hier een zeventiende-eeuwse attestatie van het gebruik van met haren versterkte specie voor het vastzetten van vorstpannen.

¹volgens enkele Doesburgers heeft de heer Hylkema van het estauratieadviesbureau Hylkema Consultants B.V. hun een oude afbeelding van de commanderij laten zien die dit schijnt te bevestigen.

Bij navraag bleek de heer Hylkema niets te weten van een dergelijke afbeelding.

PAUZE

Het terrein van de commanderij (zie afbeelding 19), in de koopakte van 1657 omschreven als "het erve met alle hetgeene daerinne // aert- ende nagelvast is", wordt ook in latere tijd aangeduid als hof. Tot in de negentiende eeuw spreekt men van de weeshuishof of wezenhof. De ingang aan de Kerkstraat was een eenvoudige deur of poortje, terwijl de ingang aan de Herenstraat bestond uit een grote, met een houten deur afsluitbare poort. Kennelijk lag hier de hoofdingang van de commanderij en was dit de voorzijde, terwijl de achterzijde van de hof aan de Kerkstraat grensde. Het vermoeden dat de voorzijde van de commanderij aan de Herenstraat lag, gezien de straatnaam en de positie van de torentrap, vindt aldus zijn bevestiging in de latere schriftelijke bronnen. In het laatste kwart van de achttiende eeuw veranderde de positie van hoofd- en achteringang. Zo kregen de predikanten van de Hervormde Gemeente in 1798 toestemming van het gemeentebestuur om in de concert- of sociëteitskamer catechisatie te geven, mits de

kinderen alleen via de Herenstraat naar binnen zouden gaan. Kennelijk was de voormalige voorzijde gedegradeerd tot de achterzijde van het pand. Dit was het gevolg van de toegang tot de concertzaal vanuit de Kerkstraat.

De muur die in 1474/5 aan de voorzijde van de hof werd opgetrokken, grensde dus aan de Herenstraat. Ook aan de Kerkstraatzijde is de hof afgeschermd geweest door een muur blijkens een factuur van 12 oktober 1664. De oude situatie van muur en poortje zien we terug op een negentiende-eeuwse foto en op een schilderij, kennelijk gemaakt naar die foto; zie afbeeldingen 22-24. Boven het poortje bevond zich een steen met een voorstelling. Helaas laten de foto en het schilderij ons in onzekerheid over wat er precies op de steen stond. Met enige goede wil zou men er het stadswapen van Doesburg in kunnen zien. In het museum De Roode Toren bevindt zich een soortgelijke steen met stadswapen; zie afbeelding 25. Misschien is die afkomstig van het poortje aan de Kerkstraat.¹ Dan zou de bewuste steen daar in 1660 of later zijn geplaatst, toen de commanderij in bezit was van de stad. Overigens is het niet uitgesloten dat de steen afkomstig is van een de door de Fransen in 1673 opgeblazen stadspoorten.²

Voorlangs de grote poort aan de Herenstraat liep een diepe goot. Ten behoeve van in- en uitgaand verkeer liet de rentmeester van het weeshuis een zogeheten kom in de goot aanbrengen, een soort duiker van ijzer en hout ter breedte van 3,50 meter. De doorgang zal dan ook zo'n 3,50 meter breed zijn geweest. Bovenop de kom rustte een plank die aan drie kettingen vastlag; naar ik vermoed was dat tegen diefstal of het wegdrijven bij hoog water in de straatgoot.

Aan de kant van de Herenstraat lag pal tegen het weeshuis de plaats of de binnenplaats, die bestraat was met veldkeitjes of, zoals men ze noemde, keselingen. De heer Oorlog vond deze straatlaag terug op een diepte van 80 cm; zie afbeelding 26. Tevens nam hij daarin karsporen waar. Die moeten onder meer afkomstig zijn van de karren geladen met rogge, haver en boekweit die de pachtboeren van de weeshuisboerderijen Groot-Oversteegh en Klein-Oversteegh te IJzenvoorde en de Ulenhof te Drempt jaarlijks kwamen afleveren. Voor de huislieden die het koren kwamen brengen, was het een leuk uitstapje. Zij werden royaal onthaald blijkens de rekeningposten over hun "defroyement".

¹zie ook R DANE, "*De commanderije*", in: "*Mettertijd*", [Doesburg] 1985 (Uit het stadsarchief geput III), p.47.

² tijdens de lezing identificeerde ik de steen boven het poortje aan de Kerkstraat ten onrechte met een andere steen uit het museum De Roode Toren; zie R DANE, *De geschiedenis van de verdwenen sluizen*, in: *Doesborgh van verre en nabij*, [Doesburg] 1987 (Uit het stadsarchief geput IV), p.10-11.

Op de binnenplaats stond, niet ver van de buitendeur, een pomp die het water uit een ingegraven cisterne of regenbak putte. De aanleg van de regenbak annex pomp vond plaats toen de commanderij werd ingericht tot weeshuis.

De bak was opgetrokken uit baksteen en afgedekt met een plankier van eikenhouten balken en planken. De capaciteit bedroeg 20,5 vat water. Aan deze kant van het zaalhuis ontbrak een dakgoot blijkens het eerder genoemde bestek van 1704.

Het op de grond verzamelde regenwater stroomde vermoedelijk door een goot in de regenbak.

In ieder geval blijkt uit de geraadpleegde rekeningen dat op de binnenplaats een goot liep en dat er een afwateringsgat lag. Het water in de regenbak werd via een loden buis opgepompt. De pomp stond in een eikenhouten bekisting. De kraan bevond zich boven een metalen bak en had een uitsteeksel om een emmer aan te hangen. De pomp vergde veel onderhoud, vrijwel jaarlijks moest het leer rond de zuiger vervangen worden en was er een nieuwe klep nodig.

Uit de tot nu toe onderzochte schriftelijke bronnen is niet met zekerheid vast te stellen waar het privaat of, zoals de bronnen het noemen, "secreet" (heimelijkheid) zich heeft bevonden.

Gelukkig spreekt hier de schop waar de schriftelijke bronnen zwijgen. Naar mijn idee heeft de heer Oorlog de desbetreffende beerput ontdekt; zie afbeelding 27. Deze put staat echter niet tegen de muur van het zaalhuis zelf, maar tegen een smalle aanbouw evenwijdig aan het zaalhuis. Het afdak van de aanbouw heeft een nog zichtbaar spoor nagelaten op de traptoren; zie afbeelding 28.

Waarschijnlijk bevond het secreet zich in de smalle aanbouw en was het door een stortkoker verbonden met de beerput; zie afbeelding 29.

De situering in de aanbouw klopt met de benaming "portaal" voor het houtwerk van het secreet, genoemd in een factuur uit 1670. De aanbouw vormde inderdaad een portaal waarin naast het secreet een doorgang moet gelegen hebben.

Van de genoemde onderdelen is de traptoren, die zelf weer een latere toevoeging van het zaalhuis lijkt te zijn, het oudst. Daarna volgt de smalle aanbouw en vervolgens de beerput.

Uit de rekeningen van het weeshuis mogen we opmaken dat de beerput al bestond toen het weeshuis het gebouw van de commanderij betrok.

Nergens vinden we iets over de aanleg van een nieuwe put. De beerput, de smalle aanbouw en natuurlijk ook de traptoren stammen uit de tijd dat de Duitse orde in het gebouw gevestigd was.

In het secreet nam men plaats op een eikenhouten bril waarop een deksel paste. De bijbehorende beerput werd op gezette tijden schoongemaakt; bijvoorbeeld tussen 1660 en 1690 vier keer. Dan werd de bakstenen kap van de beerput weggebroken door een metselaar. Vervolgens schepte de viller (*cloacarius*) de beerput leeg. Dat was geen simpele putjesschepper, maar een meesterambachtsman, die een opmerkelijk hoog arbeidsloon verdiende; voor één put 8 tot 16 gulden. Het zal geen aangenaam karwei zijn geweest. Eenmaal werd de viller met brandewijn op de been gehouden. Voorts groef iemand een kuil om de de vuiligheid in te storten. In de schriftelijke bronnen zijn wij dan getuige van het ontstaan van wat archeologen een beerkuil noemen. Na de schoonmaak verscheen de metselaar weer op het toneel, die de beerput toemetselde; er is een rekeningpost met de specificatie dat hiervoor 25 bakstenen nodig waren geweest.

Onze rondgang over het terrein en in de gebouwen van het weeshuis wil ik beëindigen met de zogeheten bleek en de naastgelegen weeshuisschuur.

Hun ligging kunnen we bepalen aan de hand van een taxatierapport uit 1731, waarin bovendien enkele voorwaarden zijn opgenomen voor de verkoop aan burgemeester Curtius, die op de hoek Gasthuisstraat/Herenstraat woonde waar nu de rijwielhandel Sonneveld is gevestigd. Na de koop zou Curtius de bleek bij zijn hof trekken en moest hij een muur zetten tussen de hoek van het weeshuis en de hoek van de schuur. De nieuwe grens vinden we terug op de kadasterkaart van 1832; zie afbeelding 30.

Tevens is hiermee de ligging van de bleek en de schuur negenoeg bekend; zie afbeelding 31.

Langs de westkant van de bleek stond een houten hek van minstens zeven palen, met elkaar verbonden door planken en op doorsnee driehoekige balken. Bovendien bevond er zich een stuk of stukje muur. Het zal geen toeval zijn dat juist hier een houten hek stond, terwijl de rest van de hof voor zover we weten ommuurd was. Een hek gaf minder schaduw en bovendien waren de driehoekige latten geschikt om was op te hangen.¹

De bleek was het veldje op de weeshuishof waar het linnen van de wezen en het weesvadergezin werd gedroogd. Het is niet uitgesloten dat de was van de heren van de Duitse orde hier ook te drogen heeft gehangen of gelegen, zoals de lakens, slopen en het tafellinnen, die wij zo goed kennen uit de vijftiende-eeuwse huisraadinventarissen.

Indien we inderdaad met een droogrek te maken hebben, is het denkbaar dat het hek midden op de bleek heeft gestaan en dat de hof ook aan deze zijde geheel ommuurd was.

Dat de heren hun was lieten drogen op de gewijde grond van de begraafplaats aan de Kerkstraatzijde lijkt mij onaannemelijk.

De weeshuisschuur is de functionele opvolger van het voederhuis in de vijftiende eeuw. Waarschijnlijk gaat het om hetzelfde bijgebouw, dat dan eeuwenlang op dezelfde plek aan de Herenstraat heeft gestaan. De schuurdeur kwam uit op de hof en niet op de Herenstraat.

We horen althans niets van een tweede "kom" naast die voor de poort. De deuropening was ongeveer 3,15 m breed.

De wanden bestonden uit gemetselde muren. Vóór 1671 was de schuur geheel of gedeeltelijk gedekt met riet of stro. Daarna is er uitsluitend sprake van dakpannen.

Misschien heeft een te zware belasting in 1678 tot instorting van het dak geleid. De timmerman moest in dat jaar met vijzels, stutten, kettingen, touwen en een windas de schuur weer in verband brengen en consolideren.

Tevens plaatste hij drie zware eiken balken van ongeveer 2,55 m met sleutelstukken en maakte hij een nieuw dakvenster (hooiluik?). In de schuur lag een deel van regelmatig ververste leem. Er stonden tien stalrepels, hetgeen wijst op een stalruimte voor tien koeien. Bovendien bevatte de schuur een varkenskot en een stalling voor een paard. De timmerman leverde en repareerde de voerbakken. De smid zorgde onder meer voor een nieuw grendelslot, een mestvork en respectievelijk acht en twee koeienkettingen. Het agrarische bedrijf van het weeshuis vindt zijn verklaring in het reglement voor de weeshuisvader uit 1660.

Hierin lezen we dat de weeshuisvader voor kost en onderhoud van de wezen niet alleen financiële middelen kreeg toegewezen, maar ook het recht om drie koeien op de stadsweide te laten grazen, alsmede het genot van hulpmiddelen voor de melkverwerking zoals melkemmern en karn-apparatuur, alsmede het onderhoud daarvan. In de loop van de achttiende eeuw kwam er een eind aan het gebruik van de schuur als stal. In 1716 bleek de weesvader de schuur op eigen houtje verhuurd te hebben als tabaksschuur.

SLOT

Hiermee zijn we aan het slot gekomen van de tussenbalans, die ik u vanavond wilde presenteren.

Ik hoop u overtuigd te hebben van het belang van speurwerk in de schriftelijke bronnen voor de bouwhistorie. In de praktijk van het bouwhistorisch onderzoek speelt de raadpleging van schriftelijke bronnen een ondergeschikte rol vergeleken met waarnemingen aan het gebouw zelf, de bestudering van tekeningen en kaarten, en de resultaten van archeologisch onderzoek. Deze stiefmoederlijke behandeling is begrijpelijk, zelfs waar de schriftelijke bronnen rijkelijk vloeien. Het gaat namelijk om nogal arbeidsintensief werk. Het verzamelen en het interpreteren van bouwhistorische gegevens uit de schriftelijke bronnen over het gebouw en de hof van de commanderij zijn daar een voorbeeld van. Zelfs over de eerste veertig jaar dat er een weeshuisin gevestigd was, heb ik nog lang niet alles gezien. Zo moeten over de jaren 1683 - 1700 de bijlagen van de rekeningen nog bekeken worden. Ik sluit dus maar af met de woorden "wordt vervolgd".